

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Van oog om oog naar hand in hand: het geweldsmonopolie in het dagelijks leven

Wilterdink, N.

Published in:
De Republikein

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Wilterdink, N. (2012). Van oog om oog naar hand in hand: het geweldsmonopolie in het dagelijks leven. *De Republikein*, 8(2), 6-13.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

In beschaafde samenlevingen is het recht om geweld te gebruiken goeddeels overgedragen aan de staat. Dat heeft de leefwereld van de burgers veel veiliger gemaakt, maar sluit grootschalige geweldsuitbarstingen zeker niet uit.

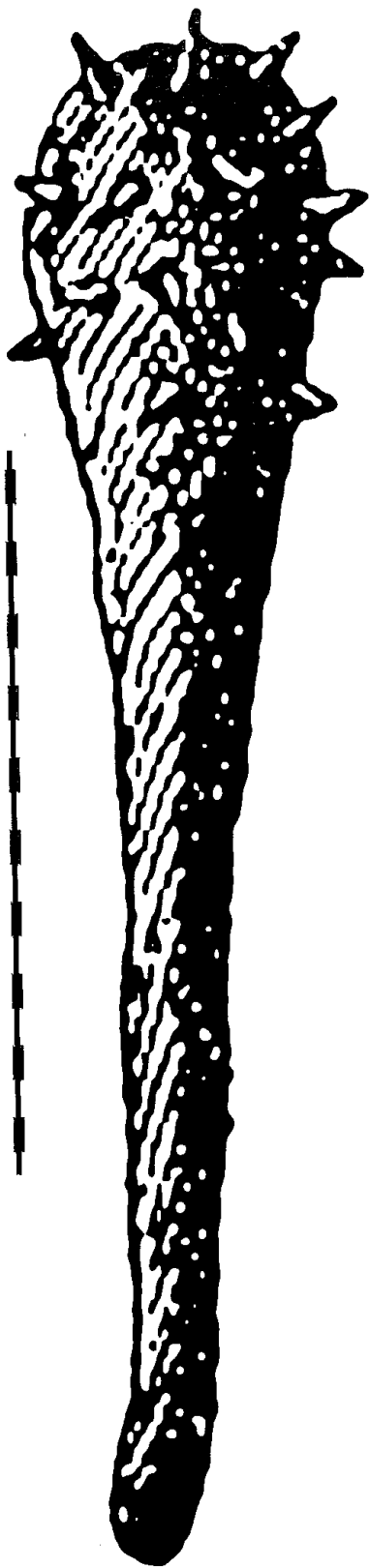
Van oog om oog naar hand in hand

Het geweldsmonopolie in het dagelijks leven

Nico Wilterdink

Thomas Hobbes betoogde het al in 1651 in *Leviathan*: het geweldsmonopolie van de staat is een noodzakelijke voorwaarde voor vreedzaam en beschaafd samenleven. Zonder dat leven mensen in een deplorabele *state of nature*, waarin er een 'oorlog van allen tegen allen' heerst en het leven 'solitary, poor, nasty, brutish, and short' is. Mensen doen er dan ook verstandig aan om hun wapens over te dragen aan één centrale vorst en zich voortaan te houden aan de wetten die deze uitvaardigt. In zo'n gereguleerde samenleving van ontwapende en gehoorzame burgers kunnen handel en industrie zich ontplooiën, floreren de kunsten en wetenschappen en wordt het leven vredig, veilig en comfortabel. In 1939 publiceerde Norbert Elias zijn tweedelige studie *Ueber den Prozess der Zivilisation*, die in zekere zin kan worden beschouwd als uitwerking van Hobbes' basisstelling, zonder dat de

naam van Hobbes overigens ook maar één keer valt. Elias zelf zou de overeenkomst misschien ook verontwaardigd van de hand hebben gewezen. Waar Hobbes het ontstaan van de staat baseert op de fictie van een sociaal contract tussen rationele burgers om de (net zo fictieve) natuurstaat te overwinnen, analyseert Elias hoe moderne staten in Europa vanaf de late Middeleeuwen feitelijk zijn ontstaan en welke gevolgen die ontwikkeling had voor het dagelijks leven van burgers. Maar de conclusies van beide denkers zijn gelijkkluidend: de vestiging van het statelijk geweldsmonopolie maakte het leven veiliger, comfortabeler, kalmer en beschaafder. Elias' schets van het leven in de Middeleeuwen doet ook denken aan de Hobbesiaanse natuurstaat, al hoort zeker de kwalificatie 'solitary' er niet bij. Oorlog was 'de normale toestand', zo citeert Elias de Franse historicus Luchaire. Feodale ridders waren in een voortdurende onderlinge overlevings-

strijd om land verwickeld, steden waren ommuurde vestingen, reizigers moesten zich wapenen tegen 'allerlei gevaarlijk geboefte' (Huizinga). Politiek gezag was niet afwezig, maar even wreed en willekeurig als ineffectief. Als er al van staten kon worden gesproken, waren het naar hedendaagse maatstaven zonder uitzondering *failed states*.

CONCURRENTIESTRIJD

Maar juist de oorlogvoering maakte het samen met economische en technologische ontwikkelingen mogelijk dat zich vanaf de late Middeleeuwen langzamerhand grotere staten gingen vormen, met duidelijke territoriale grenzen en een stabiel centraal gezag. Kleinere politieke eenheden dolven in de gewelddadige concurrentiestrijd het onderspit tegen grotere, vorsten breidden hun macht uit ten koste van minder machtige heren. Daarbij werden ze geholpen door beroepslegers die werden betaald uit de groeiende belastinginkomsten, die sinds de uitvinding van het buskruit waren uitgerust met vuurwapens, waartegen de geharnaste ridders te paard geen partij meer waren. Omvangrijke territoriale staten werden zo steeds meer de onderling concurrerende politieke eenheden, een ontwikkeling die in 1648 werd bezegeld bij de Vrede van Westfalen. Binnen elk van die staten groeiden de militaire uitgaven, de wapenarsenalen en de omvang van de staande legers – en werden tegelijk de adel en de burgerij ontwapend. Militarisering en pacificering gingen zo hand in hand. Nazaten van vrije ridders werden vreedzaam levende hovelingen of lantedelen, die alleen in duels of als legerofficieren soms nog iets van de gewelddadige levenswijze van hun voorouders lieten zien. Legitiem geweld werd in toenemende mate voorbehouden aan de erkende geweldsspecialisten van leger, justitie en – later – politie. Geweldshande-

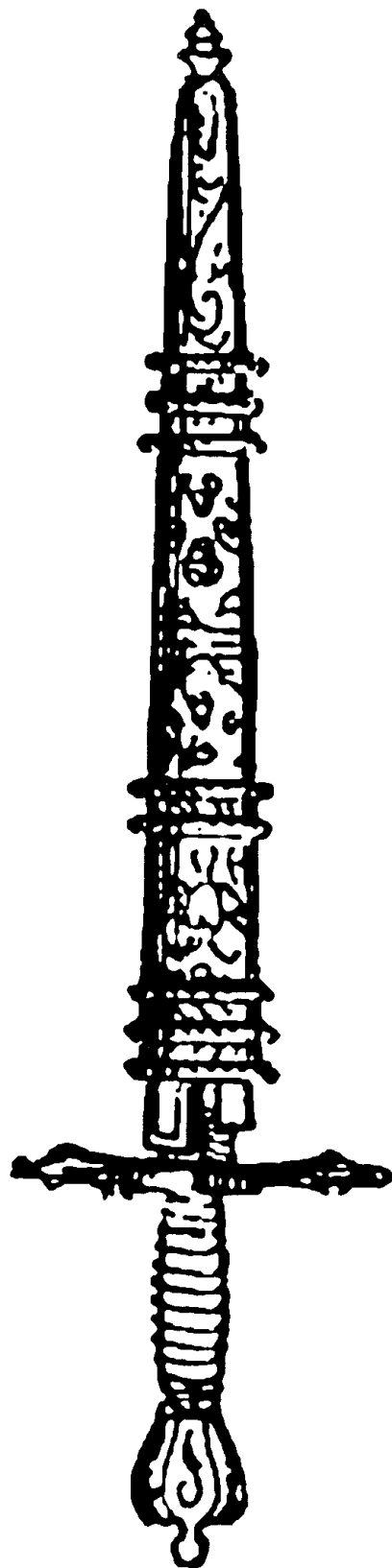
lingen buiten dat kader werden steeds meer gedefinieerd als illegitiem, onwettig en crimineel, en dienovereenkomstig door de staat vervolgd.

Volgens de beroemde definitie van Max Weber uit 1922 is 'het monopolie op legitieme fysieke dwang' het fundamentele kenmerk van de staat.

DRIFTHUISHOUDING

Elias verwijst – anders dan naar Hobbes – een enkele maal naar Weber. Maar veel meer schatplichtig toont hij zich aan een denker uit een heel andere hoek, Sigmund Freud. De vestiging van het statelijk geweldsmonopolie betekende volgens hem niet louter dat mensen vreedzamer gingen samenleven als een rationele aanpassing aan veranderende omstandigheden die het gebruik van geweld werd minder noodzakelijk, minder lonend en riskanter maakten. Ze hield een diep ingrijpende mentaliteitsverandering in, een psychologische ontwikkeling waarin de hele persoonlijkheidsstructuur van mensen, hun 'drifthuishouding' veranderde. In een gepacificeerde samenleving worden mensen ertoe gedwongen hun gewelddadige impulsen te beheersen. Geweld wordt getaboeïseerd, buiten de gewone orde geplaatst, met verboden en angsten omkleed. De lust van het doden en pijnigen, die in de Middeleeuwen nog openlijk werd getoond, wordt omgevormd tot onlust, of verbannen naar het onbewuste. Er ontstaat een groeiende emotionele afkeer van geweld, die maakt dat niet alleen het statelijk geweldsmonopolie strikter geïnterpreteerd en meer gerespecteerd wordt, maar het geweldsmonopolie zelf voorzichtiger en terughoudender wordt toegepast. Lijfstraffen maken plaats voor gevangenisstraffen met een opvoedende strekking, de doodstraf wordt minder toegepast en op den duur afgeschaft.

De sociale en psychische doorwerking van het geweldsmonopolie gaat vol-

Overall was de moordfrequentie in de late Middeleeuwen zo'n twintig tot vijftig keer zo hoog als in recente tijden

gens Elias nog veel verder. Waar mensen in dichte netwerken samenleven en hun agressieve neigingen in toom moeten houden, zoals bijvoorbeeld aan de Europese vorstenhoven van de zeventiende en achttiende eeuw, gaan ze zich ook in andere opzichten meer in acht nemen en ontwikkelen ze normen van zelfbeheersing, verfijning en beleefdheid. Ze gaan bijvoorbeeld met mes en vork eten, hun neus in een zakdoek snuiten en hun behoefte op daartoe bestemde privéplaatsen doen. Elementaire lichamelijke verrichtingen – eten, slapen, vrijen, poepen en piesen, spugen en neussnuiten – worden met restricties, taboes en schaamtegevoelens omgeven. In de Freudiaanse terminologie die Elias losjes hanteert, versterken de ego- en superegofuncties zich tot een omvattende, gedifferentieerde en stabiele zelfcontrole over de primaire driften.

DRASTISCHE DALING

Deze vérreikende claims maken de civilisatietheorie omstreden en betwistbaar. Sterk staat ze echter nog steeds voorzover ze betrekking heeft op het gebruik van en de emoties rond fysiek geweld. Op dit punt heeft later onderzoek de theorie in hoge mate bevestigd. Dat geldt in de eerste plaats de basisstelling dat met de vestiging en versterking van het statelijk geweldsmonopolie de fysieke veiligheid in het dagelijks leven is toegenomen. De meest toegankelijke maat daarvoor zijn cijfers over moord en doodslag die op basis van lokale gerechtelijke documenten kunnen worden berekend en later door nationale overheden zijn opgesteld. Al het historisch-criminologisch onderzoek hiernaar laat een drastische daling van deze cijfers in ver-

schillende delen van West-Europa vanaf de Middeleeuwen zien. Zo nam volgens een samenvattend overzicht van de criminoloog en socioloog Manuel Eisner het gemiddelde aantal moorden per jaar per 100.000 inwoners in de Lage Landen af van 47 in de dertiende en veertiende eeuw tot 25 in de zestiende, 4 à 9 in de zeventiende en achttiende, 1,5 in het laatste kwart van de negentiende en 0,6 in het derde kwart van de twintigste eeuw, om daarna weer een beetje te stijgen tot 1,2 tegen het jaar 2000. Andere delen van Europa – Engeland, Scandinavië, Duitsland en Zwitserland, Italië – laten dezelfde soort trends zien; overall was de moordfrequentie in de late Middeleeuwen zo'n twintig tot vijftig keer zo hoog als in recente tijden.

De Nederlandse historicus Pieter Spierenburg berekende voor Amsterdam dat het aantal gevallen van moord en doodslag per jaar per 100.000 inwoners daar rond het midden van de vijftiende eeuw 47 bedroeg, anderhalve eeuw later gedaald was tot 23, rond 1700 tot 9 en verder tot ongeveer 1 in het begin van de negentiende eeuw. De fysieke veiligheid is, kortom, met de uitbreiding van staatscontrole enorm toegenomen. Dat blijkt ook uit – schaarsere en minder betrouwbare – gegevens over andere vormen van fysiek geweld, die met veranderingen in moordfrequentie correleren. De negatieve samenhang tussen geweldsmonopolie en geweldscriminaliteit blijkt ook bij vergelijking tussen verschillende landen. In Europa daalden de moordcijfers het eerst en sterkst waar zich relatief vroeg een legitiem en effectief staatsgezag vestigde, zoals in Engeland. Het geweldsniveau daalde daarentegen trager en

minder in gebieden als Zuid-Italië, waar het statelijk geweldsmonopolie zich slechts moeizaam wist te vestigen en organisaties als de maffia soms staatachtige controlefuncties kregen. Recente cijfers van de World Health Organization over sterfte door geweld per 100.000 inwoners per land tonen eenzelfde samenhang voor de wereld nu. Irak (161,0), Colombia (59,8) en Afghanistan (54,9) vertoonden over het jaar 2008 middeleeuwse cijfers, terwijl de stabiele natiestaten Japan (0,5), Oostenrijk (0,6), Noorwegen (0,7) en Zwitserland (0,7) het laagst scoorden. Alle westerse landen zitten daarbij in de buurt, met als opvallende uitzondering de Verenigde Staten, die met het cijfer 6,7 in de mondiale verhoudingen een middenpositie innemen. Het relatief hoge geweldsniveau in dat land kan niet worden toegeschreven aan het ontbreken van een sterk staatsapparaat, wel aan het feit dat de staat er minder dan elders het geweldsmonopolie aan zich heeft getrokken: wapenbezit onder burgers is er wijdverbreid en niet verboden (en wordt door wapenhandelaren en de machtige National Rifle Association met kracht gepropageerd), gewelddadige eigenrichting uit zelfverdediging wordt er breed geaccepteerd.

HERRENMORAL

De stelling dat met de vestiging van een stabiel geweldsmonopolie ook de normen en emoties ten aanzien van geweldgebruik veranderen, is moeilijker met cijfers te staven, maar vindt eveneens steun in de empirie. Moord en doodslag en andere gewelddaden zijn sinds de Middeleeuwen het sterkst afgenomen in de bovenlagen van de samenleving, en deze afname betrof vooral gevechten tussen mannen. De traditionele manlijke erecode die voorschrijft dat beledigingen en vernederingen met geweld gewroken dienen te worden, stuitte op steeds meer weerstand, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het verdwijnen van het duel. Eenmaal aristocratisch ethos-af, werd deze *Herrenmoral* juist veeleer kenmerkend voor groepen met een lage status: criminelen, sommige etnische minderheidsgroepen en straatjongeren uit de onderklasse.

Nog opvallender is het verlies aan legitimiteit van fysiek geweld als gangbare praktijk in relaties van ongelijke macht. Geweld van bazen tegen ondergeschikten, van volwassenen tegen kinderen en van mannen tegen vrouwen was tot in de negentiende eeuw wijdverbreid en werd normaal gevonden, zonder dat de slachtoffers zich konden verweren. Sindsdien is het in toenemende mate als moreel verwerpelijk

Wapenbezit onder burgers is in Amerika wijdverbreid en niet verboden, gewelddadige eigenrichting uit zelfverdediging wordt er breed geaccepteerd

bestreden, met grote gevolgen voor de praktijk. Het is een ontwikkeling die tot in deze tijd doorgaat, zoals Steven Pinker onlangs uitvoerig heeft gedocumenteerd. Vrouwen die worden geslagen of verkracht kunnen naar een opvanghuis en naar de rechter lopen, mishandelde kinderen kunnen aan de ouderlijke macht worden onttrokken, kinderverzorgsters en leerkrachten die de hun toevertrouwde kinderen met fysieke middelen tot de orde roepen, worden ontslagen of tenminste ernstig berispt. Sinds 2007 geldt in Nederland, in navolging van Zweden, een algeheel verbod op het slaan van kinderen door ouders en andere verzorgers (de omstreden 'pedagogische tik'). Zo dringt de staat, met steun van een groeiend deel van de bevolking, de privé sfeer binnen om de integriteit van kwetsbare individuen te beschermen. De definitie van geweld wordt daarbij langzamerhand verruimd tot alles wat geacht wordt deze integriteit aan te tasten.

Zo wordt, kan men zeggen, het staatselijk geweldsmonopolie steeds meer werkelijkheid. Niet alleen neemt de

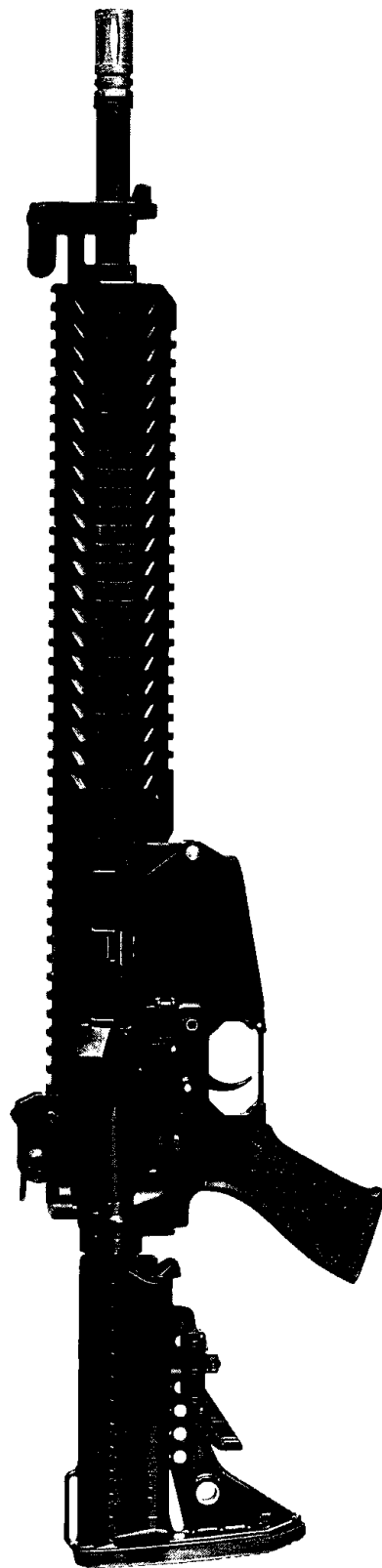
frequentie van onwettig, crimineel geweld op lange termijn af, ook worden steeds meer vormen van geweld buiten die van de staat illegitiem verklaard, gecriminaliseerd en vervolgd. De sociale en psychische gevolgen van het geweldsmonopolie – het civilisatieproces – werken terug op de aard en werking van het geweldsmonopolie zelf, dat een groter bereik krijgt. Legitiem geweld wordt zo, conform Webers definitie, vrijwel synoniem met staatsgeweld.

INTERNE STRIJD

Dit is uiteraard geen rechtlijnige ontwikkeling, en niet een die zich altijd en overal heeft voorgedaan. Het geweldsmonopolie is naar zijn aard precair. De samenballing van geweldsmiddelen bij de staat houdt steeds de mogelijkheid in van grootschalig geweld jegens de buitenwereld en binnen de eigen grenzen – dat kennen we als respectievelijk oorlog en massale vervolging en genocide. Zoals bekend hebben beide de afgelopen eeuwen ook herhaaldelijk plaatsgevonden, het meest dramatisch in de eerste helft van de twintigste eeuw. In

oorlogen verschuiven de maatstaven van toelaatbaar geweld. Tegenstanders worden gedemoniseerd, waardoor ze makkelijk object worden van excessieve gewelddaden die voor de oorlogsdoelen zelf niet functioneel zijn. Verlaging van de normen van geweldsbeheersing kan ook een gevolg zijn van delegitimering en aantasting van het statelijk geweldsmonopolie door interne strijd. Op deze wijze heeft Elias geprobeerd de opkomst van het nationaal-socialisme tijdens de Weimar-republiek te verklaren, toen paramilitaire groepen met permissie van het leger hun gang konden gaan. Tevens weerspiegelde het nationaal-socialisme volgens Elias de Duitse *Sonderweg* van late en precaire staatsvorming en de daarmee samenhangende doorwerking (en vulgarisering) van het militair-aristocratische ethos dat geweld met eer verbindt. Het is een interessante maar misschien wat geforceerde poging het raadsel van het nationaal-socialisme en de Holocaust in overeenstemming te brengen met de civilisatietheorie.

Ook de ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog gaan niet allemaal rechtlijnig in de richting van vermindering van geweld. Dat geldt zeker voor de wereld als geheel, maar ook als we ons tot de westerse landen beperken. In de laatste vier decennia van de twintigste eeuw vond volgens de misdaadstatistieken in al deze landen juist een aanzienlijke toename van onwettig geweld plaats, van moord en doodslag tot beroving, mishandeling en vernieling. In de langetermijnontwikkeling van afname van onwettig geweld was dit maar een rimpeling, een lichte tegentendens, maar dat maakt de vraag naar het waarom van die toename niet minder intrigerend. Deze deed zich voor in een periode waarin de welvaart in alle lagen van de bevolking sterk steeg en de verzorgingsstaat zich uitbreidde, en het was in dezelfde periode dat sociale en wettelijke normen ten aanzien van geweld tegen vrouwen, kinderen en minder-

De laatste jaren vertonen de criminaliteitscijfers, inclusief die van geweld, in Nederland en andere westerse landen weer een dalende tendens

heden werden aangescherpt: in dit opzicht zette het civilisatieproces zich voort.

GLOBALISERENDE MISDAAD

Vanwaar dan die stijging? Een mogelijke verklaring is dat globaliseringsprocessen de geweldsmonopolies van afzonderlijke nationale staten hebben verzwakt. Zoals het door internationalisering van ondernemingen en kapitaalstromen voor overheden moeilijker is geworden om de eigen nationale economie te reguleren, zo hebben ze ook minder greep gekregen op de globaliserende misdaad – internationaal opererende bendes die grensoverschrijdende wapen-, drugs- en mensenhandel organiseren. Maar zo laat zich misschien wel de groei van de ‘georganiseerde misdaad’ verklaren, maar toch niet de stijging van alle mogelijke andere vormen van geweldpleging – naast die van diefstal en inbraak – die vanaf de jaren zestig tot in de jaren negentig plaatsvond.

Een andere verklaring zou gezocht kunnen worden in onbedoelde effecten van het civilisatieproces zelf. In de jaren zestig was de samenleving dermate gepacificeerd, de vanzelfsprekendheid van geweldloos samenleven dermate groot, dat de harde basis daarvan: het statelijk geweldsmonopolie uit het zicht verdween of met wantrouwen werd bejegend. Naar progressieve opvatting moest de overheid zich jegens burgers zoveel mogelijk van geweld onthouden, net zoals burgers onderling dat moesten doen; de repressieve staat diende plaats te maken voor een zorgende staat. Vooraanstaande criminologen bepleitten afschaffing van de gevangenisstraf, zonder duidelijk te

maken wat daarvoor in de plaats moest komen. Die afschaffing kwam er niet, wel werd gevangenisstraf minder vaak en minder streng toegepast. Ook buiten de sfeer van het strafrecht namen hiërarchisch toezicht en controle af, terwijl tegelijk de gelegenheden voor criminele handelingen en de verleiding ertoe toenamen. De daaruit resulterende stijging van de criminaliteit werd een tijd lang door deskundigen ontkend of gebagatelliseerd, en vertaalde zich pas na verloop van tijd in straffer justitieel optreden en aanscherping van de controle.

De laatste jaren vertonen de criminaliteitscijfers, inclusief die van geweld, in Nederland en andere westerse landen weer een dalende tendens. Ook de verontrusting over criminaliteit en geweld bij de bevolking neemt enigszins af. Weliswaar denkt volgens enquêtes nog steeds een meerderheid van de Nederlanders dat de criminaliteit toeneemt, maar die meerderheid is sinds de jaren negentig wel kleiner geworden, evenals het percentage mensen dat zegt zich wel eens onveilig te voelen. Fysiek geweld is voor de meeste Nederlanders een vage dreiging op de achtergrond – iets waar men zelden direct mee geconfronteerd wordt en zelf ook zelden aan toegeeft, maar dat een bron is van terugkerende angsten, gevoed door de dagelijkse berichten over moorden, overvallen, terreuraanslagen en oorlogen in andere delen van de wereld. Tegelijk is er een wijdverbreide fascinatie voor geweld, die wordt uitgeleefd in bijvoorbeeld het kijken naar vecht- en horrorfilms, het lezen van thrillers en het spelen van computergames waarin vijanden per muisklik worden neergelood. Ook dat hoort bij de vreedzame, beschaafde maatschappij waarin wij leven. □